

AZ ANYASÁG MÍTOSZA

Pszichoanalitikus „hozományok”

Rottler Lili

¹Pécsi Tudományegyetem Pszichológia Intézet, rotter.lili@gmail.com

Esszémben a pszichoanalízis anyaságról alkotott képét mutatom be a freudi elmélet releváns szövegeinek rövid ismertetésével, valamint bemutatom Nancy Chodorow az *anyaság reprodukciójáról* alkotott (neofreudista) elméletét, amely a pszichoanalízis feminista aspektusait igyekszik kiaknázni. Érvelésemben rámutatok a pszichológia tudományának azon hiányosságára, amely társadalomkritikai állításokat mellőzve kerüli az anyaság kultúra- és korszakfüggő elemzését, ezzel azt az általánossá vált elvárást erősítve, amely elsődlegesen a nőkre hárítja a gyermeknevelés feladatait, valamint alapvető ösztönöket társít az anyai szerephez. Mindemellett esszémben rámutatok arra is, hogy a pszichoanalízis kritikája nemcsak a módszertan, valamint a történelmi kontextus tárgyalásában merül ki, mivel a megváltozott korszakban íródott neofreudista elméletek sem tudnak az apai szerepnek fogalmi keretezést adni.

Kulcsszavak: freudi pszichoanalízis, anyaság, feminizmus

Köszönetnyilvánítás: Köszönettel tartozom a Kerényi Károly Szakkollégium támogató és szellemileg mindig felpezsdítő tagságának, valamint minden oktatómnak, akik témám megtalálásában és felfedezésében segítettek.

„[M]ost látom, milyen óriás ő” – írja József Attila édesanyjáról 1934-ben. Bárminemű életrajzi vagy irodalomelméleti kifejtést mellőzve, pusztán azért idézem *Mama* című versének utolsó sorainak egyikét, mivel jól összefoglalja a pszichoanalízisnek azt a hatását, amely az anyai szerep aktív átformálódását eredményezte a 20. század elején.

Miután pszichoanalitikusok sora sikeresen „felfedezi” a tudattalan létezését, kialakulását a gyermekkor kezdeti szakaszához kapcsolják. Megfigyeléseiket és elméletalkotói törekvéseiket egy olyan történelmi korszakban rögzítették, amelyben a gyermeknevelés és a háztartás vezetése alapvetően a nők feladata volt. Mivel az Anya töltötte be az elsődleges nevelői funkciókat (gyakran egyedül), ezért bármely, a gyermekben felmerülő legkisebb pszichikai zavart is az ő neveléséhez vezették és vezetik vissza az analitikusok. Azok az anyák, akik nem képesek a társadalom idealisztikus anyaképének megfelelően viselkedni gyermekük iránt, a „rossz anya” bélyegét kapják, a pszichoanalízis azonban részben felmentette őket az erkölcsi elítélhetőség súlya alól. Nem tette őket teljeskörű felelőssé, hiszen valaha az anyák is lánygyermekek voltak, akiknek édesanyjuk feltehetőleg egyfajta „örökletes betegségüket”, a „rossz anyaságot” adták tovább számukra. Ebből következik, hogy a pszichoanalízis számára a gyermekben felmerülő mentális zavarok esetén az őt (gyermeket) célzó terápiás vizsgálat mellett szükségképpen az anyát is analizálni kell. A pszichoanalízis így nemcsak növelte az anyai szerep fontosságát, közben saját orvosi köpönyegének mélyébe is bújtatta az anyaszerepet a jó, és az ebből következő rossz anya megalkotásával. Az anyaság medikalizált környezetbe történő elhelyezésének megfigyelése mellett fontos kiemelni, hogy a pszichoanalízis nem kizárólagos kialakítója az anyai spontán szeretet és ösztönösség képének; már a XVIII. század végén feltűnnek olyan kiadványok, amelyek a nőket anyai kötelezettségeik ellátására (főként szoptatásra) parancsolják (Badinter, 1999).¹ Mégis érdemesnek találom a pszichoanalízis álláspontját tüzetesebben vizsgálni, mivel a pszichológia, jelenlegi funkciója alapján, gyakran törekszik (nem csak a terápián belül) a családi és személyes konfliktusok megoldására, valamint ezen konfliktusok megértésére alkalmas szótár létrehozására: a „hétköznapi emberek” is gyakran a pszichoanalízisből eredeztethető fogalmisággal beszélnek el személyes problémáikat.

Írásomban egyfelől azt szeretném bemutatni, hogy mit állít a freudi pszichoanalízis az anyaságról, tehát azt, hogy miképpen konstruálták meg analitikusok az Anya képét. Másfelől azt, hogy a későbbiekben hogyan ragaszkodtak neofreudista pszichoanalitikusok Freudhoz oly’ nagyon, hogy módszertanuk alapvető problémáit már nem tudták reflexió tárgyává tenni. Ennek példáját Nancy Chodorow elméletével szemléltetem.

Mielőtt kifejténém az anyai szerep pszichoanalitikus keretének kritikáját, érdemesnek találom feleleveníteni a pszichoanalízis nővé válásról alkotott képét.

¹ „Újdonság továbbá a két szó, a »szeretet« és az »anya« asszociációja, amely nem csupán az érzelmek megbecsülésének emelkedését mutatja, hanem – anyaként – az asszonyét is. Az ideológiai figyelem a tekintélytől észrevétlenül a szeretet felé mozdul el és egyre jobban az anyát világítja meg az apa kárára, aki fokozatosan árnyékba kerül.” (Badinter, 1999, 120. o.)

Freud eredendően biszexuálisnak tartja a gyermeket, tehát nem tulajdonít női, illetve férfi jegyeket a születés utáni preödipális szakaszban. A libidó első stádiumaiban ugyanolyan folyamatok, ugyanolyan erősséggel mennek végbe lány- és fiúgyermekben, tehát a sztereotipen feminin passzivitás az orális szakaszban, valamint a maszkulin agresszivitás a szadisztikus-anális stádiumban egyazon mértékben fedezhető fel mindkét nem esetében. Freud azonban mégis hangsúlyosabban kezeli a biszexualitás jelentőségét a lánygyermek fejlődését elemezve, mivel a két nemi zónát, a klitoriszt és a vaginát más-más nemiséggel és funkcióval ruházza fel. A merevedésre képes klitorisz férfias, a befogadás funkcióját ellátó vagina pedig nőies jellemet takar Freud szerint. A preödipális stádium biszexualitás legfőbb jellemzője az Anyához kapcsolódó szoros kötődés, amelyben az Apa csak egy zavaró tényező szerepét tudja magára öltetni.

Mindez megváltozik, amikor a gyermek kénytelen elhagyni a preödipális szakasz nyugalmát, hogy a logikát képviselő Apa szerepéhez idomuljon. A női nemi zónák eltérő jellege miatt Freud úgy tartja, hogy az ödipális szakasz kihívásai nagyobb terhet és komolyabb következményeket jelentenek a nők számára. A lánygyermeknek fel kell bontania szoros diádikus kapcsolatát anyjával, hogy az Apa szerepének felerősödése által kialakulhasson a triádikus Ödipusz-komplexus. Freud *Három értekezés...* (1905/1995) és *A nőiség* (1933/1999) c. írásai alapján a folyamat katalizátorát a kasztráció, valamint a péniszirigység fogalmaiba sűríti. Elmélete szerint, miután a lánygyermek észleli saját kasztrációját, elfordul az Anyától és elismeri „alsóbbrendűségét” a pénisszel rendelkező férfihoz képest. Vágytárgyát a szuperegó képviselőjére, az Apára helyezi át, akivel nem képes identifikációs kapcsolatot létrehozni eltérő nemiségük következtében. A negatív (tehát feminin) Ödipusz-komplexus csak abban az esetben képes kiteljesedni, ha az identifikációt felváltja az alkalmazkodás, amelyben a lánygyermek az Apa aktív és férfias szerepéhez igazodva sajátítja el a női passzivitás szerepét. Ahogy Elisabeth Badinter (1999, 252. o.) írja, e „[vágytárgycsere] nélkül [a nő] azt kockáztatja, hogy soha nem válik valóban nőies nővé, ráadásul feleség- és anyaszerepe is veszélybe kerül”. Az anyaszerep mellőzése kivételesen veszélyesnek bizonyul, hiszen a pénisz elérése helyett a fejlődést végérvényesen a gyermek iránti vágy kialakulása tudja lezárni.

Freud a normális fejlődés kijelölése mellett, fenntartja az „abnormális” fejlődés lehetőségét is: amennyiben nem valósul meg az alkalmazkodás az Apához, mivel a lánygyermek fixálódik maszkulinitásának megtartásában, sorsa a szexualitástól való teljes elfordulás vagy a homoszexualitás választása lesz. Úgy tűnik minden maszkulinitás kiirtása szükséges a nőnek ahhoz, hogy az anyaságot, vagy pusztán normális női létét tudja képviselni.

Freud önkényes megfigyeléseinek alapuló elmélete egy végtelennek tűnő dominóhalmazt indított el. Kortársa és tanítványa, Helene Deutsch a „nőies nőt” a passzivitás, mazochizmus és nárcizmus terminusaival illeti. A nő passzív, mivel nemi szervét nem tudja kielégítően használni maszturbációra, ezért szexuális aktivitása gátolt (ezt jól szimbolizálja Deutsch és Freud szerint a petesejt mozdulatlansága), a nő mazochista, mivel agresszióját a férfiakkal ellentétbe

„befelé fordítja” (később szeretet iránti szükségletté alakítva azt), végül a nő nárcisztikus, hogy megvédje önmagát a passzivitásból származó alsóbbrendűség-érzésétől, valamint önnön mazochista tendenciáitól (Badinter, 1999).

Most arra kérem az olvasót, hogy engedje le magasra húzott szemöldökét és tekintsen el Deutsch mérhetetlenül sok sebből vérző elméletétől, pusztán mutasson számunkra teóriája jó példát arra, hogy mikre nem képes egy pszichoanalitikus.

Bár első ránézésre úgy tűnhet, hogy a bemutatott elméletek önmagukat a feminizmus diskurzusától elszigetelve alakították, szükségesnek találom, hogy kontextualizálás céljából Borgos Annától (2017, 23. o.) idézzek: „Freud nőkkel, nőiséggel kapcsolatos elméleti prekonceptiói mellett kiállt a nők érdekeit képviselő reformokért a szexuális felvilágosítás, a prostitúció vagy a fogamzásgátlás tekintetében. Ő fordította németre John Stuart Mill klasszikus tanulmányát a nőiség alárendelődéséről is. Emellett támogatást nyújtott női analitikus kortársainak is, köztük Karen Horney-nak, aki leghíresebb, *Menekülés a nőiség elől* című tanulmányában Georg Simmelt idézve több bekezdést szán arra, hogy bemutassa: a női élet a férfiuralom strukturális hatásai által kerül elnyomásra.

Freud, Deutsch és Horney munkásságai után, Nancy Chodorow 1974-es disszertációjában (*Family Structure and Feminine Personality*), az anyai dinamikák fogalmiságának megújításaként létrehozta az *anyaság reprodukciójának* koncepcióját. Mivel a mai napig főként nőkre hárul gyermekük teljeskörű ellátása, Chodorow is az Anya szerepét helyezi fókuszba. Elméletének kiindulópontja az az állítás, miszerint nem tudunk anya-gyermek kapcsolatról általánosságban beszélni, mivel az anyaszerep más funkciókat lát el, máshogy manifesztálódik az Anyában és eltérő vagy hasonló nemű gyermekében:

„[A]z anyák [...] nemüknél fogva [...] lányukat bizonyos értelemben hasonlónak, fiaikat pedig bizonyos értelemben különbözőnek érzékelik. A folyamatot kölcsönössé téve, gyermekei (lányok és fiúk egyaránt) elsajátítják és átalakítják ezeket a tudattalan anyai közléseket, a fantáziájukkal kapcsolatos intrapszichikus képzeletbeli képességeiken, a szorongásra és büntudatra adott védekező reakcióikon, valamint a saját vágyaikon, szenvedélyeiken és impulzusaikon keresztül.” (Chodorow, 2004, 109. o., saját fordítás)

Az elmélet gondolatmenetét kibontva azt láthatjuk, hogy a lánygyermek „énje” szembekerül az Anya szubjektumával, de a kollektív „mi” felfogással is, mivel Anya és lánya között húzódó határ közös nemükből kifolyólag homályosabb. Chodorow ebben a rugalmas én-határok (*ego boundaries*) által működtetett mechanizmusban látja az anya-lánya kapcsolat nehézségeinek forrását. Ez a kapcsolati dilemma Chodorow elmélete alapján fiúgyermek esetében nem lép fel, mivel a fiúgyermek önmagát anyjával szemben határozza meg, így a szeparáció válik a maskulin személyiség alappillérvé.

A felnőtt anya-lánya kapcsolat dinamikája, valamint a feminin személyiség a preödipális, tehát az analitikusan legszorosabb stádium terméke. Chodorow szerint a szakasz diádikus közelségét jelzi, hogy a lánygyermek és az Anya kölcsönösen identifikálódnak egymással. Ez a korai kötődés arra ösztönzi a

lánygyermeket, hogy önmagát a későbbiekben is a másokkal létrehozott kapcsolata alapján határozza meg, ezzel egy permeábilis egohatárt létrehozva. Mindeközben az Anya társadalmilag elfoglalt szerepével (nő mint a férfi kiegészítője) és saját lánygyermekségéből adódó „öröklött sorsával” küzd, így ő sem tud teljes mértékben leválni lányától.

Marianne Hirsch következőképpen foglalja össze Chodorow szemléletét: „a nő azért válik anyává, hogy visszanyerje az anyai gondviselés érzését, valamint azért, hogy kompenzálja heteroszexuális kapcsolatát egy olyan férfival, aki a szeparációban látja az értéket, amíg ő nőként a kapcsolatot és a folytonosságot értékeli” (Hirsch, 1981, 206. o., saját fordítás). Hirsch összefoglalója alapján is tisztán kivehető, hogy Chodorow Freudhoz hasonló megállapításra jut, miszerint a „kifejlett”, egész és egészséges nőt az Anya szerepében találjuk meg.

Chodorow és Freud másik hasonlóságát jelzi a nők maskulin megnyilvánulásaira visszavezetett állítása, miszerint (idézem) „a nők anyasággal kapcsolatos viselkedése és jellemzői többé-kevésbé egyetemlegesen egyfajta defenzív maskulinitást és a férfi fensőbbrendűség kompenzatórikus pszichológiáját és ideológiáját hozzák létre. Ez a pszichológia és ideológia tartja fenn a férfiuralmat” (Chodorow, 2000, 9.o.). Tehát a nő lesz az, aki maskulin viselkedésével indukálja önnön elnyomásának fenntartását.

Érdemes megemlíteni, hogy Chodorow a női és férfi viselkedésformákat az egohatárok mellett az élet különböző szféráiban is felosztja: a női szféra a „háztartás” és a család területe lesz, a férfié pedig a publikumé (ezzel együtt a kultúráé és a politikáé is).

Nem sokkal az *Anyaság reprodukciójának* megjelenése után, 1981-ben Iris Marion Young, feminista teoretikus éles bírálatát adja Chodorow elméletének. Young elismeri, hogy a pszichoanalitikus feminista elemzési mód kedvezőbb elméleti keretnek bizonyul a biologizáló vagy szereptanulással foglalkozó teóriákkal szemben, azonban mégis hiányosnak és megtévesztőnek tartja Chodorow anyaságról alkotott képét: „[Chodorow e]lmélete csak a modern nukleáris családban lévő munkamegosztást magyarázza, amely a korai gyermekgondozás kizárólagos felelősségét az anyára ruházza, és amely olyan nemileg differenciált személyeket hoz létre, akiknek vágyai és képességei különösen alkalmassá teszik őket az adott nemi munkamegosztás folytatására és megerősítésére” (Young, 1981, 131. o., saját fordítás). Tehát a pszichoanalízis egyik alapvető módszertani problémája az, hogy miközben a női „természet” leírására vállalkozik, pusztán csak reprodukálni tudja azt.

Young más érveket is felsorol az anyaság reprodukciójának koncepciója ellen, azonban most csak egyet szeretnék kiemelni. Chodorow univerzalizmusa, amely a transzkulturalizmus és transzhisztórizmus (problematikus) kereteiben teljesebbé válik, nem tud mindent átfogó, holisztikus koncepcióval szolgálni, mivel elmélete nem ad számot egy, a családot rendkívül meghatározó szerepkörrel: az apaságról. Még ha el is ismerjük Chodorow megoldását, ami az osztott nevelésen alapszik (tehát azon az életformán, amelyben az Anya és az Apa azonos mennyiségben vesz ki részüket a gyermekek nevelésében), akkor sem kapunk

kielégítő megoldást, mivel megannyi analitikushoz hasonlóan elmélete csak a Szimbolikus Apával számol, de az őt és a nőket körülvevő struktúrával már nem.

Az Apa szinte teljesen megfoghatatlan, jelenléte pusztán csak a hiány vagy vágy, személye nem állít modellt úgy, mint egy Anya gyermekének, de férfi nivoltából származó hierarchikus előnyei sincsenek megfelelő mértékben reprezentálva. Hiszen a péniszirigység nem pusztán a hatalmi pozícióban lévő „osztály” privilégiumainak irigylésével egyenlő? Ha az Anyából nem elég a szimbolikus, mivel a gyermek a hús-vér anya után sír, miért elégedünk meg a pusztá szimbolikus jelenlétről való gondolkodással, ha az Apára kerül a sor? Nem a szimbolizmus lerombolása adna választ a női fejlődés nehézségeire?

Hús-vér Apa ritkán tűnik fel pszichoanalitikus elméletekben, mivel eleve kevesebb értekezés születik az apasággal kapcsolatos vágyak kialakulásáról, illetve az apaság internális megéléséről is. Annak ellenére, hogy egyre nagyobb elvárás mutatkozik a férfiak irányába, hogy jelen legyenek a születés pillanatában és segítsék az Anyát, a bennük felmerülő konfliktusok és érzések, valamint a jelenlétükből fakadó (a szimbolikus erőn túlmutató) tapasztalatok eddig nem voltak képesek beágyazódni az elméleti keretbe, tehát ezidáig nem tudtak sajátos fogalmiságot létrehozni. Ezt a jelenséget két, szorosan összefűződő okra lehet visszavezetni: egyrészt a pszichoanalízis azon módszertani problémájára, amely egyfelől szimplán reprodukál, másfelől a létrejött reprodukciónak a tárgya a nukleáris családmódel; másrészt arra a tényre, hogy a pszichológia egy társadalmi termék, amely inherensen magában foglalja történelmi kontextusát. Freud belátásait érdemes kritikusan kezelni, mivel a pszichoanalízis kialakulásának korszakában természetesnek tűnt „pusztán” az Anyával (és materiális szerepköreivel) foglalkoznia a gyermeknevelésről író elméletalkotóknak.²

Amennyiben elfogadjuk Simon de Beauvoir (1949/1969) éles meglátását, miszerint „[a] pszichoanalízis felmérhetetlen jelentőségű vívmánya a pszichológikus felfogással szemben az a felismerés, hogy az ember lelki életében csak az válhat ténylegesen hatóerővé, ami előbb emberi jelentést kapott; testünk valójában nem azzal a tárggyal azonos, amelyet a természettudomány leír, hanem hozzá fűződő élményeinek összességével”, úgy nem a megosztott nevelést kell latolgatni, hanem magát a nőiséget és az anyaságot kell egy új, társadalomkritikai szempontokat megfontoló fogalmi hálóban elhelyezni. Ha tényleg olyannyira hatalmas Ő, akkor semmiképp sem maradhat a férfi az ember, a nő pedig a nőnemű lény.

² „Elsősorban a gyárakban dolgozók, de a városi lakosság zömében is [az apa] a család fő kenyérkeresője, az apa távolabbi helyhez kötött munkája miatt gyerekeivel csak igen korlátozott időt tölthetett együtt. Az egész napos távoli és feszített munka után hazatérő férfiek számára feleségeik igyekeztek csendes és békés körülményeket teremteni, megóvva őket a gyerekek körüli lármától, eleven légmentől és a velük kapcsolatos tennivalóktól.” (Bujna, é.n., 109. o.).

A hiányosságok orvoslásának kitűnő példája a 2002-ben kiadott *The Importance of Fathers – A Psychoanalytic Re-evaluation* című tanulmánykötet, amely igyekszik a változó korszak jellem tekintetében felhívni a figyelmet az apaság újrakeretezésére.

IRODALOMJEGYZÉK

- Badinter, E. (1999). *A szerető anyja – Az anyai érzés története a 17-20. században*. Budapest, Csokonai Kiadó.
- Borgos, A. (2017). Pszichoanalitikus elméletek nőiségképe Freudtól a feminista pszichoanalízisig. In: Kovács Mónika (szerk.): *Társadalmi nemek. Elméleti megközelítések és kutatási eredmények*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 21-37
- Bujna, E. Az apa szerepe a múltbeli és a korszerű családban (é.n.) Elérhető: http://acta.bibl.u-szeged.hu/28902/1/modszertani_048_003_109-111.pdf.
Letöltés dátuma: 2022. 10. 26.
- Chodorow, N. J. (2004) Psychoanalysis and Women: A Personal Thirty-Five-Year Retrospect. *Annual of Psychoanalysis*, 32, 101-129
- Chodorow, N. (2000.) *A feminizmus és a pszichoanalitikus elmélet*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó
- Chodorow, N. (1974). Family structure and feminine personality. *Women, culture and society*, 43-66
- De Beauvoir, S. (1969). *A második nem*. Budapest, Gondolat Kiadó
- Freud, S. (1995): Három értekezés a szexualitás elméletéről. In: Freud: *A szexuális élet pszichológiája*. Budapest, Filum, 31-131
- Freud, S. (1999): A nőiség. In: Freud: *Újabb előadások a lélekelemzésről*. Budapest, Filum. 126-151
- Hirsch, M. (1981). Mothers and daughters. *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 7 (1), 200-222